

Η επιδίωξη του ιδεώδους

I

Υπάρχουν, κατά την άποψή μου, δύο παράγοντες που, κατά κύριο λόγο, διαμόρφωσαν την ανθρώπινη ιστορία σε αυτό τον αιώνα. Ο πρώτος είναι η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας, ασφαλώς η σπουδαιότερη επιτυχία της εποχής μας – σε αυτή δόθηκε η δέουσα προσοχή από όλες τις πλευρές. Ο δεύτερος, αναμφίβολα, έγκειται στις μεγάλες ιδεολογικές καταιγίδες που άλλαξαν τη ζωή σχεδόν όλης της ανθρωπότητας: η Ρωσική Επανάσταση και τα επακόλουθά της – ολοκληρωτικού τύπου τυραννίες τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς, και οι εκρήξεις εθνικισμού, ρατσισμού και, κατά τόπους, θρησκευτικής μισαλλοδοξίας που, αξίζει να το επισημάνουμε, κανείς από τους πιο διορατικούς κοινωνικούς στοχαστές του 19ου αιώνα δεν πρόβλεψε.

Όταν οι απόγονοί μας, ύστερα από δύο ή τρεις αιώνες (αν το ανθρώπινο είδος επιβιώσει μέχρι τότε), κληθούν να μελετήσουν την εποχή μας, αυτά τα δύο φαινόμενα θα θεωρηθούν, κατά τη γνώμη μου, τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του αιώνα μας, τα οποία πρέπει να ερμηνευτούν και να εξηγηθούν. Ωστόσο, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι αυτά τα

σπουδαία κινήματα άρχισαν με ιδέες που βρίσκονταν στα κεφάλια των ανθρώπων: ιδέες για το τι είδους ανθρώπινες σχέσεις υπήρξαν, υπάρχουν, μπορεί και πρέπει να υπάρχουν· και συνάμα θα πρέπει να αναλυθεί πώς κατέληξαν να μετασχηματιστούν στο όνομα ενός οράματος κάποιου ανώτερου σκοπού, όπως το είχαν κατά νου οι ηγέτες τους, κυρίως οι προφήτες με στρατιές οπαδών. Μια τέτοια ιδέα είναι η ουσία της ηθικής. Η ηθική σκέψη συνίσταται στη συστηματική εξέταση των ανθρώπινων σχέσεων, των αντιλήψεων, των συμπεριφορών και των ιδεωδών από τα οποία εκπηγάζουν οι άνθρωποι τρόποι συμπεριφοράς και τα συστήματα αξιών πάνω στα οποία βασίζονται τέτοιοι σκοποί ζωής. Οι πεποιθήσεις σχετικά με το πώς θα πρέπει να ζούμε, τι θα πρέπει να είναι και να κάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες, είναι αντικείμενο ηθικής έρευνας· και όποτε αναφέρονται σε ομάδες, έθνη, και βέβαια στην ανθρωπότητα ως όλον, αποκαλούνται «πολιτική φιλοσοφία», που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ηθική εφαρμοσμένη στην κοινωνία.

Αν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τον συχνά βίαιο κόσμο όπου ζούμε (και μόνο εφόσον πασχίζουμε να τον κατανοήσουμε μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα γίνουμε ικανοί να δρούμε ορθολογικά εντός του και να τον μεταβάλλουμε), δεν είναι δυνατόν να περιορίζουμε την προσοχή μας στις μεγάλες απρόσωπες δυνάμεις, φυσικές και ανθρώπινες, που επηρεάζουν τη ζωή μας. Οι σκοποί και τα κίνητρα που καθοδηγούν την ανθρώπινη δράση θα πρέπει να εξεταστούν κριτικά με όσα πνευματικά μέσα διαθέτουμε. Αυτή η επιτακτική ανάγκη, εκτός από την εγγενή αξία που έχει η ανακάλυψη της αλήθειας γύρω από τις ανθρώπινες σχέσεις, καθιστά την ηθική πεδίο πρωταρχικής σημασίας. Μόνο οι βάρβαροι δεν είναι περίεργοι για την προέλευσή τους, την εξέλιξή τους, το

σκοπό της ζωής τους, δεν αναρωτιούνται αν επιθυμούν την εκπλήρωσή του, και αν ναι, γιατί, αν όχι, και πάλι γιατί.

Για να κατανοήσω τις ποικίλες βιοθεωρίες που ενσωματώνουν τέτοιες αξίες και τέτοιους σκοπούς, αφιέρωσα σαράντα χρόνια από τη ζωή μου. Θα ήθελα να επισημάνω μερικά πράγματα σχετικά με το πώς κατέληξα να αφοσιωθώ σε αυτό το θέμα, και ιδίως γύρω από το κρίσιμο σημείο που άλλαξε τις απόψεις μου για την ουσία του όλου ζητήματος. Αυτό αναπόφευκτα θα αποδειχτεί, έως ένα βαθμό, αυτοβιογραφικό – και γι' αυτό ζητώ εκ των προτέρων κατανόηση, αλλά δεν γνωρίζω πώς αλλιώς να το παρουσιάσω.

II

Στα νιάτα μου διάβασα το *Πόλεμος και Ειρήνη* του Tolstoy. Το πόσο επηρεάστηκα από αυτό το σπουδαίο μυθιστόρημα φάνηκε αργότερα, σε συνδυασμό με την επίδραση άλλων ρώσων συγγραφέων, μυθιστοριογράφων και κοινωνικών στοχαστών του 19ου αιώνα. Αυτοί οι συγγραφείς συνέβαλαν τα μέγιστα στη διαμόρφωση των απόψεών μου. Μου φαινόταν, και μου φαίνεται ακόμη, ότι η πρόθεσή τους δεν ήταν να περιγράψουν ρεαλιστικά τη ζωή και τις σχέσεις ατόμων, ομάδων ή τάξεων, ούτε η ψυχολογική ή κοινωνική ανάλυση αυτή καθαυτή – παρότι, βέβαια, οι σπουδαιότεροι από αυτούς πέτυχαν με απaráμιλλο τρόπο αυτό ακριβώς. Η προσέγγισή τους μου φαινόταν κατ' ουσίαν ηθική: Τους απασχολούσε βαθύτατα ό,τι ευθυνόταν για την αδικία, την καταπίεση, την ανεντιμότητα στις ανθρώπινες σχέσεις, για τα δεσμά –είτε πραγματικά είτε συμβατικά–, για τη βουβή υποταγή στον ανθρώπινο ζυγό, για την ηθική τύφλωση, τον εγωισμό, την ψυχρότητα,

την ταπείνωση, τη δουλοφροσύνη, τη φτώχεια, την ανημπόρια, τη δίκαιη αγανάκτηση, την απελπισία, για λογαριασμό τόσων και τόσων. Κοντολογίς, ενδιαφέρονταν για τη φύση αυτών των εμπειριών και για τις ρίζες τους στην ανθρώπινη κατάσταση· την κατάσταση της Ρωσίας, κατά κύριο λόγο, αλλά, κατά φυσική συνέπεια, και την κατάσταση της ανθρωπότητας γενικότερα. Και αντιστρόφως, επιθυμούσαν να γνωρίζουν τι θα έδινε υπόσταση στο ακριβώς αντίθετο, σε ένα καθεστώς αλήθειας, αγάπης, τιμιότητας, δικαιοσύνης, ασφάλειας, προσωπικών σχέσεων, βασισμένων στο ενδεχόμενο της ανθρώπινης ακεραιότητας, της αξιοπρέπειας, της ανεξαρτησίας, της ελευθερίας, της πνευματικής ολοκλήρωσης.

Μερικοί, όπως ο Tolstoy, το ανακάλυψαν στη νοοτροπία των απλών ανθρώπων, των αλώβητων από τον πολιτισμό. Ο Tolstoy, όπως ο Rousseau, ήθελε να πιστεύει ότι ο ηθικός κόσμος των αγροτών δεν διέφερε από τον ηθικό κόσμο των παιδιών, ότι δεν διαστρεβλώθηκε από τις συμβάσεις και τους θεσμούς του πολιτισμού, που εκπήγασαν από τις ανθρώπινες διαστροφές –την απληστία, τον εγωισμό, την πνευματική τύφλωση–, ότι ο κόσμος μπορούσε να σωθεί μόνο αν οι άνθρωποι έβλεπαν την αλήθεια που βρισκόταν μπροστά στα μάτια τους. Αν κοίταζαν απερίσπαστοι, θα την ανακάλυπταν στα χριστιανικά ευαγγέλια, στην επί του Όρους Ομιλία. Κάποιοι από αυτούς τους Ρώσους εναπέθεταν τις ελπίδες τους στον επιστημονικό ορθολογισμό ή στην κοινωνική και πολιτική επανάσταση που θα εδραζόταν στη γνήσια θεωρία της κοινωνικής αλλαγής. Άλλοι πάλι έψαχναν για απαντήσεις στις διδασκαλίες της ορθόδοξης θεολογίας ή στη φιλελεύθερη δυτική δημοκρατία ή στην επιστροφή στις αρχαίες σλαβικές αξίες, οι οποίες επισκιάστηκαν από τις μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου και των διαδόχων του.

Ο κοινός παρονομαστής στο σύνολο αυτών των αντιλήψεων ήταν η πίστη ότι οι απαντήσεις στα βασικά προβλήματα υπήρχαν, ότι μπορούσε κανείς να τις ανακαλύψει και, με αρκετή προσωπική προσπάθεια, να τις πραγματώσει πάνω στη γη. Πίστευαν όλοι ότι η ουσία των ανθρώπων έγκειται στο να γίνουν ικανοί να επιλέγουν τον τρόπο ζωής τους. Οι κοινωνίες θα μετασχηματίζονταν στο φως γνήσιων ιδεών, αρκεί αυτά να γίνονταν πιστευτά με ζέση και αφοσίωση. Αν, όπως ο Tolstoy, κατά διαστήματα στοχάζονταν ότι ο άνθρωπος δεν ήταν πραγματικά ελεύθερος, αλλά καθοριζόταν από παράγοντες που βρίσκονταν έξω από τον έλεγχό του, γνώριζαν, πράγμα που ίσχυε και για τον ίδιο, ότι έστω κι αν η ελευθερία ήταν ψευδαίσθηση, χωρίς αυτή δεν θα μπορούσε κανείς να ζήσει ή να σκέπτεται. Τίποτε από αυτά δεν ήταν μέρος της σχολικής μου εκπαίδευσης, η οποία αποτελούνταν από έλληνες και λατίνους συγγραφείς, ωστόσο περσιώθηκαν εντός μου.

Όταν έγινα φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, άρχισα να διαβάζω τα έργα των μεγάλων φιλοσόφων και ανακάλυψα ότι οι σημαντικότερες μορφές, ιδίως στη σφαίρα της ηθικής και της πολιτικής σκέψης, πίστευαν το ίδιο. Ο Σωκράτης πίστευε ότι, αν ήταν δυνατόν να υπάρξει βεβαιότητα όσον αφορά τη γνώση του εξωτερικού κόσμου με ορθολογικές μεθόδους (μήπως ο Αναξαγόρας δεν έφτασε στην αλήθεια ότι το φεγγάρι ήταν πολύ μεγαλύτερο από την Πελοπόννησο, όσο μικρό κι αν φαινόταν στον ουρανό;), τότε οι ίδιες μέθοδοι θα παρείχαν ανάλογη βεβαιότητα στη σφαίρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς – πώς να ζούμε, τι να γίνουμε. Αυτό θα επιτυχανόταν με ορθολογική συζήτηση. Ο Πλάτων πίστευε ότι μια ελίτ σοφών, οι οποίοι θα έφταναν σε αυτή τη βεβαιότητα, θα διέθετε και την ισχύ να κυβερνά άλλ-

λους πνευματικά λιγότερο προικισμένους, σύμφωνα με υποδείγματα υπαγορευμένα από τις ορθές λύσεις σε προσωπικά και κοινωνικά προβλήματα. Οι Στωικοί πίστευαν ότι η επίτευξη αυτών των λύσεων ήταν εντός των δυνατοτήτων κάθε ανθρώπου που πάσχιζε να ζει σύμφωνα με τον ορθό λόγο. Εβραίοι, χριστιανοί, μουσουλμάνοι (γνωρίζω ελάχιστα για το βουδισμό) πίστευαν ότι οι αληθινές απαντήσεις αποκαλύφθηκαν από το θεό στους περιούσιους προφήτες και αγίους του, και αποδέχονταν την ερμηνεία αυτών των αποκεκαλυμμένων αληθειών από εξουσιοδοτημένους διδασκάλους, καθώς και τις παραδόσεις στις οποίες ανήκαν.

Οι ορθολογιστές του 17ου αιώνα πίστευαν ότι οι απαντήσεις θα ανευρίσκονταν με κάποιο είδος μεταφυσικής ενόρασης, κάποια ειδική εφαρμογή του πεφωτισμένου Λόγου με τον οποίο ήταν προικισμένοι όλοι οι άνθρωποι. Οι εμπειριστές του 18ου αιώνα, εντυπωσιασμένοι από τις νέες σφαίρες γνώσης που έγιναν προσιτές χάρη στις φυσικές επιστήμες και στις μαθηματικές τεχνικές που εξάλειψαν τόσο πολλά σφάλματα, δεισιδαιμονίες, δογματικές ανοησίες, αναρωτιόνταν, όμοια με τον Σωκράτη, γιατί οι ίδιες μέθοδοι δεν θα κατόρθωναν να καθιδρύνουν παρόμοιους αδιαμφισβήτητους νόμους στη σφαίρα των ανθρώπινων υποθέσεων. Με τις νέες μεθόδους που ανακαλύφθηκαν από τη φυσική επιστήμη, η τάξη θα διείσδυε κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο στην κοινωνική σφαίρα – κανονικότητες θα διαπιστώνονταν, υποθέσεις θα διατυπώνονταν και θα δοκιμάζονταν με το πείραμα· νόμοι θα βασιζόνταν πάνω τους και κατόπιν θα είχαν ως επακόλουθο ευρύτερους νόμους και ούτω καθεξής, μέχρις ότου να καθιδρυθεί κάποιο μεγάλο αρμονικό σύστημα, το οποίο θα συνέχεται με απαραβίαστους λογικούς δεσμούς και θα είναι δυνατόν να διατυπωθεί με ακριβείς –δηλαδή μαθηματικούς– όρους.

Η ορθολογική αναδιοργάνωση της κοινωνίας θα έθετε τέλος στην πνευματική και διανοητική σύγχυση, στη βασιλεία της προκατάληψης και της δεισιδαιμονίας, στην τυφλή υπακοή σε άκριτα δόγματα, αλλά και στις ωμότητες και στις βλακείες των καταπιεστικών καθεστώτων που αυτή η διανοητική τυφλότητα γεννά και προάγει. Το μόνο που χρειαζόταν ήταν ο προσδιορισμός των βασικών ανθρωπίνων αναγκών και η ανακάλυψη των μέσων για την ικανοποίησή τους. Αυτό θα δημιουργούσε τον ευτυχή, ελεύθερο, δίκαιο, ενάρετο, αρμονικό κόσμο που ο Condorcet τόσο συγκινητικά προεξοφλούσε μέσα από το κελί της φυλακής του το 1794. Αυτή η θεώρηση βρισκόταν στη βάση κάθε προοδευτικής σκέψης στη διάρκεια του 19ου αιώνα και σε μεγάλο βαθμό αποτελούσε τον πυρήνα του κριτικού εμπειρισμού που αφομοίωσα ως φοιτητής στην Οξφόρδη.

III

Κατά κάποιον τρόπο συνειδητοποίησα ότι ο κοινός παρονομαστής όλων αυτών των απόψεων ήταν ένα πλατωνικό ιδεώδες: πρώτον, ότι, όπως στις επιστήμες, κάθε γνήσιο ερώτημα πρέπει να έχει μία και μόνο μία αληθινή απάντηση, ενώ όλες οι υπόλοιπες είναι κατ' ανάγκην εσφαλμένες· δεύτερον, ότι πρέπει να υπάρχει κάποια ασφαλής διαδρομή για την ανακάλυψη αυτών των αληθειών· τρίτον, ότι οι αληθινές απαντήσεις, όταν ανακαλύπτονται, πρέπει κατ' ανάγκην να εναρμονίζονται μεταξύ τους και να διαμορφώνουν ενιαίο όλο, διότι η μία αλήθεια δεν μπορεί να είναι ασύμβατη με την άλλη – ό,τι γνωρίζουμε *a priori*. Αυτό το είδος παντογνωσίας ήταν η απάντηση στον κοσμικό γρίφο. Στην περίπτωση της

ηθικής, θα μπορούσαμε να συλλάβουμε πώς πρέπει να είναι η τέλεια ζωή, εφόσον θεμελιώνεται στην ορθή κατανόηση των κανόνων που κυβερνούν το σύμπαν.

Είναι αλήθεια ότι μπορεί να μη φτάσουμε ποτέ στην κατάσταση της τέλει γνώσης – ίσως είμαστε πολύ μικρόνοες ή πολύ αδύναμοι, διεφθαρμένοι ή αμαρτωλοί για να το κατορθώσουμε. Τα εμπόδια, τόσο τα διανοητικά όσο και εκείνα της εξωτερικής φύσης, ίσως είναι πάρα πολλά. Εξάλλου, οι γνώμες, όπως είπα, δίστανται όσον αφορά την ορθή διαδρομή για την κατάκτηση της αλήθειας – κάποιοι την ανακάλυπταν σε εκκλησίες, κάποιοι σε εργαστήρια· μερικοί πίστευαν στην ενόραση, άλλοι στο πείραμα, στα μυστικά οράματα ή στον μαθηματικό υπολογισμό. Ωστόσο, έστω κι αν εμείς δεν κατορθώσουμε να φτάσουμε σε αυτές τις αληθινές απαντήσεις ή στο σύστημα που τις συνυφαίνει, οι απαντήσεις πρέπει να υπάρχουν – αλλιώς τα ερωτήματα δεν ήταν αυθεντικά. Οι απαντήσεις πρέπει να είναι γνωστές σε κάποιον. Ίσως ο Αδάμ στον Παράδεισο να τις γνώριζε· ίσως θα τις ανακαλύψουμε στο τέλος της ζωής μας· αν οι άνθρωποι δεν μπορούν να τις γνωρίζουν, ίσως τις γνωρίζουν οι άγγελοι· κι αν όχι οι άγγελοι, τότε τις γνωρίζει ο Θεός. Αυτές οι αιώνιες αλήθειες πρέπει κατ' αρχήν να είναι γνώσιμες.

Μερικοί στοχαστές του 19ου αιώνα –ο Hegel, ο Marx– πίστευαν ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Δεν υπήρχαν αιώνιες αλήθειες. Υπήρχε ιστορική ανάπτυξη, δυναμική αλλαγή· οι ανθρώπινοι ορίζοντες μεταβάλλονταν με κάθε νέο βήμα στην εξελικτική κλίμακα· η ιστορία ήταν δράμα με πολλές πράξεις· εκτυλισσόταν με συγκρούσεις δυνάμεων στις σφαίρες των ιδεών και της πραγματικότητας· μερικές φορές λεγόταν διαλεκτική και έπαιρνε τη μορφή πολέμων, επαναστάσεων, βίαιων αναταραχών σε έθνη, τάξεις, πολιτι-

σμούς, κινήματα. Ωστόσο, ύστερα από αναπόφευκτες ανασχές, αποτυχίες, υποτροπές, επιστροφές στο βαρβαρισμό, το όνειρο του Condorcet θα γίνει πραγματικότητα. Το δράμα θα έχει ευτυχές τέλος – ο ανθρώπινος λόγος έχει γράψει εποποιίες κατά το παρελθόν, δεν είναι δυνατόν να αναχαιτίζεται συνεχώς. Οι άνθρωποι δεν θα είναι πλέον θύματα της φύσης ή των δικών τους, κατά το μεγαλύτερο μέρος ανορθολογικών κοινωνιών· ο Λόγος θα θριαμβεύσει· η οικουμενική αρμονική συνεργασία, η αληθινή ιστορία, επιτέλους θα αρχίσει. Γιατί, αν δεν είχαν έτσι τα πράγματα, τότε τι νόημα έχουν οι ιδέες της προόδου, της ιστορίας; Μήπως δεν υπάρχει κίνηση, έστω ελικοειδής, από την άγνοια προς τη γνώση, από τη μυθική σκέψη και τις παιδαριώδεις φαντασιώσεις προς την κατά πρόσωπο αντιμετώπιση της πραγματικότητας, προς τη γνώση γνήσιων σκοπών, γνήσιων αξιών και πραγματολογικών αληθειών; Είναι δυνατόν η ιστορία να είναι απλώς άσκοπη αλληλοδιαδοχή συμβάντων, η οποία προκαλείται από την ανάμειξη υλικών παραγόντων, και παιχνίδι τυχαίας επιλογής, αφήγηση γεμάτη βουή και μανία που δεν σημαίνουν τίποτε; Αυτό ήταν αδιανόητο. Η μέρα θα λάμψει όταν άνδρες και γυναίκες πάρουν τη ζωή στα χέρια τους και σταματήσουν να ενεργούν συμφεροντολογικά ή σαν αθύρματα τυφλών δυνάμεων που δεν κατανοούν. Αν μη τι άλλο, μπορούμε να συλλάβουμε πώς θα ήταν ένας τέτοιος επίγειος Παράδεισος· και εφόσον μπορούμε να τον συλλάβουμε, μπορούμε, τουλάχιστον, να προσπαθήσουμε να τον προσεγγίσουμε. Αυτό ήταν το επίκεντρο της ηθικής σκέψης από τους έλληνες μέχρι τους χριστιανούς οραματιστές του Μεσαίωνα, από την Αναγέννηση μέχρι την προοδευτική σκέψη του προηγούμενου αιώνα· και, βέβαια, αυτό πιστεύουν πολλοί μέχρι σήμερα.

